

- ⁶¹ Там само. – Арк. 51, 52.
⁶² Там само. – Арк. 62, 66.
⁶³ Там само. – Арк. 53. Слова стосувалися художників В.Мельниченка та А.Рибачук.
⁶⁴ Там само. – Спр. 2404. – Арк. 10.
⁶⁵ Там само. – Арк. 9.
⁶⁶ Там само. – Арк. 10.
⁶⁷ ЦДАМЛМ. – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 1123. – Арк. 30.
⁶⁸ Там само. – Ф. 590. – Оп. 1. – Спр. 630. – Арк. 84.
⁶⁹ Там само. – Арк. 85.
⁷⁰ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 31. – Спр. 3688. – Арк. 19.
⁷¹ ЦДАМЛМ. – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 1588. – Арк. 4.
⁷² Там само. – Арк. 25.
⁷³ Там само. – Спр. 1768. – Арк. 26.
⁷⁴ Там само. – Спр. 1574. – Арк. 113.
⁷⁵ Там само. – Спр. 1762. – Арк. 5.
⁷⁶ Там само. – Спр. 2118. – Арк. 179.
⁷⁷ Там само. – Ф. 590. – Оп. 1. – Спр. 930. – Арк. 166.
⁷⁸ Лихо з розуму. – Б.м., б.р. – С.309, 314.
⁷⁹ Коротич В. Нам іти далі // Зміна. – 1962. – №11. – С.14.

The article is devoted to the problem of Ukrainian intellectual nonconformity in the official discourse – in the texts of press, documents of ideological departments of Communist Party and in the discussions' of Writers' and Artists' Unions.

І.А.Коляда*

КОЗАЦЬКИЙ РОМАНТИК Д.І.ЯВОРНИЦЬКИЙ

У статті на основі широкого фактичного матеріалу висвітлено основні віхи життя та діяльності видатного вченого Д.І.Яворницького, розкрито найяскравіші риси його особистості як патріота України, невтомного науковця.

"Марнота усе! Наймарніша марнота – марнота усе! Яка користь людині в усім її труді, який вона робить під сонцем? Немає нічого нового під сонцем! Покоління відходить, і покоління приходить, а земля вічно стоїть!.." (Книга Еклезіяста).

Доля його не пестила, та попри заборони, утиски й цькування з боку російських і радянських "гасителів правди і мысли", не зважаючи на матеріальні нестатки, роки поневірянь, але при підтримці незрадливих друзів, він творив справу свого життя.

Історик і фольклорист, письменник і археолог, етнограф і мовознавець, музейний діяч і дослідник літератури – "козацький романтик" – Дмитро Іванович Яворницький (1855–1940 рр.) належав до тих самобутніх талантів, що принесли власну долю на вівтар свого народу.

Плодом наполегливих наукових пошуків і самовідданої праці стали численні статті й монографії вченого (понад 200 назв), передусім його тритомна "Історія запорізьких козаків" (1892–1897 рр.) – унікальне явище в історичній науці, а також низка фундаментальних досліджень і збірок документів ("Сборник материалов для истории запорожских козаків" (1888 р.), "Запорожье в остатках старины и преданиях народа" (1888 р., у 2-х ч.), "Очерки по истории запорожских козаків и Новороссийского края" (1889 р.), "Публичные лекции по археологии России" (1890 р.), "Источники для истории запорожских козаків" (1903 р., у 2-х т.)). На літературному терені Д.Яворницький виступив на початку 1900-х рр. уже як відомий учений і авторитет у галузі історії українського козацтва. Першим значним

** Коляда Ігор Анатолійович – канд. іст. наук, доцент кафедри методики викладання історії та суспільно-політичних дисциплін Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова.*

його художнім твором була опублікована в журналі "Киевская старина" (1901 р.) повість "Наша доля – Божа воля", яка започаткувала літературне десятиріччя (1901–1911 рр.) в житті історика. Згодом з'являються інші твори (повісті "За чужий гріх" (1907 р.), "Де люде – там і лихо" (1911 р.), "Поміж панами. Малюнки з життя" (1911 р.), поетична збірка "Вечірні зорі" (1910 р.), а також низка оповідань). Як лексикограф він зібрав близько 60 тис. слів, записав понад 3 тис. українських народних пісень, дослідив як археолог майже 1000 могил¹.

Історичний доробок Д.І.Яворницького відіграв велику роль у розвитку національної історіографії козацтва. До спадщини вченого зверталися й звертатимуться дослідники, адже вона містить багато цінного фактичного матеріалу й досі не втратила наукового значення.

Це був учений із широким колом інтересів, але в центрі його уваги була історія Запоріжжя, в яке він був просто по-юнацькому закоханий. Д.Яворницький доводив, що козацтво в Україні започаткували міщани й селяни, які втікали від утисків польських та литовських феодалів на окраїні держави, селилися біля Черкас, Канева. "Це був протест більшості, протест маси, невдоволеної насильством з боку меншості"², "себто протест супроти панства, різних підпанків та багачів-дуків, які скрізь позахоплювали землі та права й не давали по-людські жити простому людові"³. Саме це й було першою причиною появи в Україні козацтва, – констатує вчений.

Але й у Придніпров'ї втікачів знаходили феодали. Вільнолюбці змушені були рухатися далі "у вільний степ, починаючи від р.Орелі й р.Кінських Вод, де не було ані пана, ані орендаря". Народ "утворив там своєрідну республіку, так званий Запорізький Кіш із осередком його – Січею". Виникненню козацтва сприяла також необхідність оборони від татарських набігів.

У визначенні причини утворення козацтва Дмитро Іванович ішов шляхом своїх попередників, зокрема В.Антоновича, вплив поглядів якого добачається у висвітленні Д.Яворницьким ранньої історії Січі. Історик також уважав, що появі козацтва саме в Україні сприяли психолого-етнографічні особливості української народності, "якій із огляду на самий історичний розвиток була притаманна така форм громадського устрою, як козацька община". А зміцніле козацтво, за образним виразом М.Костомарова, "розлило цей дух по всій Україні". Полемізуючи з С.Соловйовим, який уважав козацтво реакційною щодо держави організацією, а козаків – гультьями, неробами та розбійниками, Д.І.Яворницький писав: "А хіба війна, війна безперервна, війна, повна тривоги, війна в страшних умовах – хіба це не подвиг? Хіба це не труд?"⁴.

Учений підкреслював, що "община низових козаків склалась не відразу, а поступово, і число її послідовно збільшувалося різними людьми, невдоволеними існуючими в польсько-литовській державі порядками, які шукали вихід зі свого тяжкого становища". Хто ж заснував цю вільну громаду? "Тут були ті, хто з-під пана втікав, тут були й кривджені, які не мали шматка хліба насущного для прожитку, тут були всі, хто натерпівся від тяглих повинностей, усі скривджені й принижені за свою віру й народність, усі, хто зазнав тортур за людські права"⁵.

За Д.Яворницьким, Січ стала центром тяжіння для скривджених різних національностей – усі тут знаходили притулок. "У Січі можна було зустріти різні народності, либонь з усього світу вихідців – українців, поляків, литовців, білорусів, великоросів, донців, болгар, волохів, чорногорців, татар, турків. Але головний відсоток прибулих на Січ давала, звичайно, Україна". Аналоги козацької громади як втілення ідеї рівності й братерства можна відшукати в світовому історичному процесі – це вільна християнська республіка, за яку боролися французькі й англійські селяни, таборити, німецькі повстанці 1525 р. й, урешті, українські селяни⁶. "Запорізька община, – писав Д.Яворницький, – доходила до повного ідеалу рівності, невідомого ні в стародавньому світі, ні в середні, ні в нові часи; пануюче тут начало рівноправності простежується скрізь: під час загальних зборів, в

обранні військової старшини, у січовому управлінні, в управлінні паланками, в усіх запорозьких школах, під час спільної трапези, поділу майна й у приватному житті по куренях”⁷. Із таким висновком довго не могли погодитися офіційні історики.

”Дмитро Іванович Яворницький – одна з найсвоєрідніших постатей і один із найцільніших характерів, які я зустрічав на своєму небідному на цікаві зустрічі шляху. Бачу його й нині перед собою, мов живого, – а скільки ж то часу минуло відтоді, як мені пощастило з ним познайомитись! Мов живого згадують його й усі сучасники, що з ним хоч раз на віку зустрічалися. Тільки люди справжньої талановитості справляють завжди таке враження: вічно живих”⁸.

Щоб глибше зрозуміти вченого, з’ясувати витоки його історичних поглядів, треба знати біографію дослідника, познайомитися з головними етапами формування його поглядів на історію козацтва.

Народився Дмитро Іванович Яворницький 25 жовтня 1855 р. в селі Сонцівці Харківського повіту Харківської губернії (нині – с. Борисівка, Харківська обл.). Його батько походив із збіднілого дворянського роду, був сільським псаломщиком і дяком, мати – звичайна селянка.

”Як я був малий, то мені покійний батько читав ”Тараса Бульбу”; ми лежали на печі, у маленькій хатинці, і німіли од восторга над запорожцями. ”Ех, пишная фігура!...” А як дочитали до того місця, де Бульбу вішають, сльози, дитські сльози, градом котились у мене з очей”, – згадував згодом у листі до Я.Новицького Дмитро Іванович⁹. Мабуть, ці враження дитинства й визначили долю майбутнього вченого.

Початкову освіту Дмитрик здобув у рідному селі. Потім навчався в Харкові: спочатку в повітовому училищі, далі протягом трьох років – у духовній семінарії, але не закінчивши її, 1877 р. вступає на історико-філологічний факультет Харківського університету. Тут йому поталанило на вчителів. Найбільший вплив на юнака справили лекції й науково-громадська діяльність учених-філологів О.О.Потебні й М.Ф.Сумцова. У 1881 р., по закінченню Харківського університету, як обдарований студент був залишений позаштатним стипендіатом на кафедрі російської історії для підготовки до професорського звання. Допитливий юнак рішуче відхилив запропоновану йому тему з загальної російської історії й повністю зосередився на дослідженні овіяної легендами Запорізької Січі, яка стала для вченого ”трагедией моей жизни, печалью моей души”. Цей учинок викликав невдоволення серед професорів кафедри, надто тих, що їх студенти називали ”лжецами науки”. А попечитель Харківського округу генерал-лейтенант Максимович цинічно заявив молодому дослідникові: ”Ваші запорожці нам не потрібні. Пишіть про Фінляндію”¹⁰.

Історія козацтва полонила його розум і серце на все життя. Протягом 1881–1882 рр. він написав працю ”Виникнення й устрій запорізького коша”. У ці ж роки почалися мандрівки на Запоріжжя, аби зібрати історичні, археологічні, фольклорно-етнографічні, топографічні матеріали. Про свої враження від мандрівок козацькими шляхами він розповідав під час публічних лекцій, які користувалися великим успіхом, а також на шпальтах газет Катеринослава та новоутвореного часопису ”Киевская старина”, де 1883 р. була опублікована одна з перших його статей про життя запорожців. Кожна подорож додавала унікальних експонатів до його зібрання археологічних знахідок і історичних старожитностей. У серпні 1884 р. колекцію Д.І.Яворницького було визнано однією з кращих на VI археологічному з’їзді в Одесі. Копітку дослідницьку роботу, щоправда, дуже гальмував брак коштів – доводилося працювати ще вчителем історії в Харківській жіночій гімназії Н.Я.Григорцевич, а також давати приватні уроки. Матеріальні нестатки ще можна було якось стерпіти, а от наступ реакційних сил на українську культуру і її діячів (Емський указ 1876 р.) завдав йому величезних прикрощів. На Д.І.Яворницького начіплюють ярлик ”українофіла” й ”сепаратиста”. Як до цього поставився молодий учений, свідчать рядки з його листа до полтавського

вчителя Г.І.Маркевича (4 жовтня 1884 р.): "Якби Ви знали, як я люблю своє Запорозжя і його сердешних сіромах?! Усе готовий залишити, з усім готовий розлучитися, лише б тільки одна моя нога могла стояти на священній для мене землі! ... Але що з того? Невже я сепаратист? І не думав, і не думаю бути сепаратистом"¹¹.

Позбавлений можливості працювати в Харківському університеті, та й узагалі спокійно жити в Україні, він 1885 р. опиняється в Санкт-Петербурзі. Відірваний від січових степів, Д.І.Яворницький переживає тяжку душевну кризу. І лише його велика працелюбність дає розраду. Викладацька робота в різних навчальних закладах імперської столиці (Миколаївський сирітський інститут шляхетних дівчат, приватна гімназія Стоюниної, театральне училище) не заважає науковим студіям. У петербурзький період життя він опублікував чимало робіт, присвячених історії запорізьких козаків ("Острів Хортиця на річці Дніпрі" та ін.). Як учений, Д.І.Яворницький прагнув відтворити життя козацтва в усіх його виявах – не лише військово-політичних, а й культурно-психологічних та морально-побутових. Дослідник "непременно хотел представить себе, в возможной полноте, и всю внутреннюю жизнь их: внутренняя жизнь народа даёт возможность познать дух его, его умственные и нравственные силы, его способность или неспособность к культуре, наконец, его оригинальность и самостоятельность"¹². Такий широкий погляд на завдання історичної науки вимагав знань із археології, етнографії, топографії, орієнталістики й пошуків нових способів їх утілення, що неминуче підводило вченого до перехідних між історіографією й художньо-етнографічним життєписом форм відтворення історичної дійсності. Так з'явилися поняття "історик-художник" і "художня історія".

Саме таким дослідником, в якому "щасливо з'єдналися глибокомислений історик і історик-художник", Д.І.Яворницький уважав М.І.Костомарова, з яким він особисто познайомився за кілька місяців до смерті, на його квартирі, коли приїхав до Петербурга на короткий час попрацювати в архівах. М.І.Костомаров справив на Дмитра Івановича незабутнє враження. На його думку, він передусім "історик духовного розвитку, духовного життя свого народу", історик, який "уніс і невідступно проводив у всіх своїх працях ідею народної історії". Імовірно, саме з костомарівською ідеєю "народної історії" тісно пов'язувалася ідея "художньої історії" Д.І.Яворницького.

Продовжуючи традицію свого вчителя, Дмитро Іванович історично достовірно змальовує типи гетьманів, старшини, магнатів. Юрія Хмельницького дослідник показав маріонеткою в руках старшини, безвільною людиною, усі лиха якої зумовлювалися власною нерішучістю й безпорадністю. Інтриганом, діячем, який "відзначався до високої міри рисами людини підступної, хитрої й непевної", виступає Іван Брюховецький. Викривальну характеристику дає історик "відомому своєю пихою, срібллюбцю й стяжателю" Іванові Самойловичу. Позитивно оцінено П.Сагайдачного, Б.Хмельницького, І.Сірка та С.Палія.

Доволі близькими до історичної правди виглядають політичні портрети Костя Гордієнка та Івана Мазепи. Хоча, загиснутий в прокрустове ложе великодержавницької цензури, учений віддав данину й прокльонам на адресу гетьмана та кошового, що утвердилися в російській історіографії. Позначився й вплив не завжди справедливих оцінок М.І.Костомарова. Історіософська критика по-різному сприймала метод дослідження Яворницького-історика: від цілком позитивних оцінок до повного заперечення й відмови в науковості.

У лютому 1886 р. шанувальники української поезії в Петербурзі відзначали 25-річчя з дня смерті Т.Г.Шевченка. Тоді відбулося знайомство Д.І.Яворницького з російським художником І.Ю.Репіним, який протягом 1878–1891 рр. працював над відомою картиною "Запорозжці пишуть листа турецькому султанові". Зі знайомства виросла велика дружба, що тривала 45 років. Д.І.Яворницький щиро допомагав І.Ю.Репіну увічнити одну зі славних сторінок історії України, глибше вив-

чити життя, звичаї свого народу. Із кожною поїздкою Д.І.Яворницького праця над картиною поновлювалася. Із особливою любов'ю згадував Дмитро Іванович перший ескіз "Запорожців". Саме цей закінчений олійний ескіз І.Ю.Рєпін у 1887 р. подарував своєму другові. Учений надавав допомогу не лише в доборі історичного матеріалу, козацьких старожитностей, а й позував для образу писаря. Для основних постатей моделями слугували переважно знайомі, але в картині І.Ю.Рєпін переробляв портретні етюди, підпорядковуючи їх загальному задумові. Так, для образу Сірка позував генерал М.Драгомиров (виходець із України, широко освічений, цікавився українським мистецтвом); для Тараса Бульби – професор Петербурзької консерваторії О.Рубець (український музикант, збирач народних пісень) та російський письменник В.Гіляровський; для осавула – артист Ф.Стравінський (родом із Чернігівщини); для січового судді – В.Тарновський; для козака, що поклав руку на плече сусіда – художник Я.Цюнглінський; для синів Тараса Бульби – Остапа (з пов'язкою на голові) й Андрія (в круглій шапці) – художник М.Кузнецов і син В.Тарновського. Два діди ввійшли в картину з етюдів 1880 р.: той, що сидить біля судді, змальований на пристані в Олександрівську, а той, що показує рукою на Туреччину – качанівський кучер. На другому плані ліворуч козак із палицею віддалено нагадує портрети Шиянів.

На картині зображено й самого Д.І.Яворницького в образі січового писаря. Це – одна з центральних постатей картини. Лукава усмішка писаря пробігає по всьому обличчю, утворюючи ледь помітні зморшки біля очей і неглибокі ямочки довкола щільно стулених губ. Із усього видно, що це чоловік хитрий, як-то кажуть, сам собі на умі. Писар добре чує дотепи й дошкульні слова, які лунають звідусіль, але він не квапиться переносити їх на папір. Так І.Ю.Рєпін увічнив свого побратима. Слава картини облетіла всю Росію; захоплювалися нею й за кордоном, на виставках у Чикаго, Будапешті, Мюнхені, Стокгольмі. Художник був щасливий. 25 жовтня 1892 р. він писав до Д.І.Яворницького: "Дорогий Дмитре Івановичу! "Запорожців" моїх три дні тому купив цар. Ура!" (картину придбав Олександр III за 35 тис. руб.). Дружба Д.І.Яворницького з І.Ю.Рєпіним тривала до самої смерті останнього¹³.

1887 р. "Беда, братику, случилась большая: обвинен в неблагонадежности и удален со службы, – писав Дмитро Іванович Я.Новицькому з Петербурга 12 вересня 1887 р., дізнавшись про зміст секретного листа міністра освіти Делянова до попечителя Санкт-Петербурзького навчального округу з пропозицією позбавлення його права читати лекції. – Циркуляры разосланы по всем учебным округам с воспрещением принимать меня где бы то ни было. За что, и сам не знаю; говорят, впрочем, о каком-то доносе из Харькова или из Киева. Что делать, пока ничего и не приберу. Положение под конец может быть ужасным. В случае крайности, уеду куда-нибудь в хутор. Но опять что там делать? Пока живу на паях: в трёх комнатах четыре человека и усиленно работаю над своим "Запорожьем". Кажется, эту осень удастся таки напечатать. Это меня пока и держит в П [етербурге]. Вот, братику, удар так удар! [...] И что это за бедствия валятся на мою голову? Верись, брат, отупел я как-то от этого горя; даже не возмущаюсь, а так, махнул рукой, да и шабаш. Будь что будет, а хуже того, что есть, не будет"¹⁴.

1888 р. – Петербурзький цензурний комітет і Головне управління в справах друку ухвалили спільне рішення – заборонити видання праці Д.І.Яворницького "Запорожье в остатках старины и преданиях народа". А 1891 р. грянув новий грім: міністерський циркуляр категорично забороняв йому викладати в навчальних закладах Росії через "тенденційний прояс в лекціях антипатії до московської історії й уряду та пристрасть до історії Малоросії"¹⁵. Царська адміністрація запропонувала Д.І.Яворницькому поїхати на три роки в Ташкент чиновником особливих доручень при генерал-губернаторі Туркестану для археологічних досліджень у Середній Азії. По суті, це було заслання (1892–1895 рр.). Сам Д.І.Яворницький

згодом писав: "Висланий із Петербурґа, я пробув у Середній Азії три роки"¹⁶. За наказом від 5 квітня 1892 р. йому довелося вирушити в трирічне "відрядження" на посаду молодшого чиновника з особливих доручень при туркестанському генерал-губернаторі для історико-топографічного вивчення краю. І цей час він використав в інтересах науки. У засланні Д.І.Яворницький виявив себе справжнім професіоналом-краєзнавцем. Позбавлений можливості продовжувати дослідження улюбленого Запоріжжя, він весь свій хист спрямував на вивчення життя й побуту народів Середньої Азії, опублікувавши чимало статей із місцевої історії, створивши унікальну працю "Путівник по Середній Азії від Баку до Ташкента в археологічному та історичному плані", що мала велике значення у вивченні Закаспійського й Туркестанського країв (за неї Д.І.Яворницького було нагороджено орденом Станіслава III ступеня й орденом Бухарської золотої зірки III ступеня). У травні 1893 р. Д.І.Яворницький переїжджає з Ташкента до Самарканда, де бере найактивнішу участь у заснуванні Самаркандського історичного музею (саме він першим порушив на шпальтах місцевої газети "Окраина" питання про створення цього закладу). У Середній Азії триває робота Д.І.Яворницького над науковими працями, присвяченими українському козацтву. 1894 р. побачила світ його монографія "Іван Дмитрович Сірко – славний кошовий отаман війська запорозьких низових козаків". До виданого ще 1892 р. I тому "Історії запорізьких козаків" додався II том. Наприкінці заслання вченому вдалося декілька разів відвідати московські архіви, що значно полегшило роботу над III томом "Історії" (вийшов 1897 р.). 5 квітня 1895 р. закінчилося середньоазіатське відрядження Д.І.Яворницького й він при першій можливості переїжджає до Варшави, де плідно працює в архівах. Улітку 1896 р. знайомиться зі старожитностями Чернігівщини, а восени того ж року за сприяння В.О.Ключевського влаштовується на посаду приват-доцента Московського університету, де викладає археологію та історію козацтва. 1900 р. в Москві з'явилося доповнене й перероблене друге видання I тому "Історії запорізьких козаків". Саме цю книгу Д.І.Яворницький представив як дисертацію на здобуття вченого звання магістра російської історії. Захист відбувся 29 квітня 1901 р. на історико-філологічному факультеті Казанського університету. Магістерський диплом учений отримав 27 лютого 1902 р. Наступного року побачила світ фундаментальна праця Д.І.Яворницького "Джерела для "Історії запорізьких козаків"" – двотомна збірка архівних документів. Вивчаючи козацтво, Д.І.Яворницький побував у Туреччині, бачив могилу Роксолани, місця невідомих ринків, Семибаштовий замок, з якого було скинуто на залізний гак засновника Запорізької Січі Дмитра Байду-Вишневецького. Ще раніше, у квітні 1887 р., учений відвідав Соловецькі острови, зібрав цінні матеріали про останнього кошового Петра Калнишевського, уклонився він і могилі гетьмана П.Дорошенка під Москвою.

Працюючи в Москві, Дмитро Іванович щороку приїздив в Україну для наукових пошуків, він мріяв оселитися в рідних краях назавжди. "Якби мене Господь виніс ... куди-небудь у Запорозжя, у хуторець біля Дніпрових порогів, то я був би найщасливішим у світі чоловіком". Серед українських міст, де можна було б плідно працювати, Д.І.Яворницький вирізняв Катеринослав. "Якби можна було приліпитися мені чим-небудь, чи там писарем, чи там членом яким у городі Катеринославі, – умер би й не пішов би геть з нього", – писав він Я.П.Новицькому¹⁷.

Ці слова виявилися пророчими, бо несподівано знайшлася цікава робота в цьому придніпровському місті. 1902 р. Катеринославська губернска земська управа та Наукове товариство запросили Д.І.Яворницького очолити крайовий Історико-археологічний музей, організований у пам'ять померлого 1890 р. Олександра Поля (відомого колекціонера та археолога, який мешкав у Катеринославі). Колекцію О.Поля Д.І.Яворницький добре знав, свого часу він рішуче виступав проти загрози вивезення всіх 5 тисяч експонатів за кордон, радив на основі колек-

ції О.Поля створити місцевий музей. І от розпочався новий важливий етап у житті вченого – він із великим ентузіазмом узявся до музейної роботи. З 1905 р. Д.І.Яворницький постійно мешкає в Катеринославі. Того ж року було збудоване приміщення музею. Протягом багатьох років Д.І.Яворницький плекав ідею побудови нового просторого музейного корпусу – він особисто привіз із Єгипту проект такої споруди за зразком Каїрського музею, її почали зводити 1912 р., але на заваді стали Перша світова та громадянська війни. Будівля тривалий час стояла без даху, а численні експонати, кількість яких завдяки турботам Д.І.Яворницького та очолюваного ним колективу досягла 85 тис., тулилися в старому приміщенні. Музей для Дмитра Івановича був не просто місцем служби – він тут священнодіяв.

І в роки революційних потрясінь цей "запорізький характерник" (як його називав М.Рильський) стояв на захисті свого дітища. "Коли настав тяжкий час війни, я стояв на сторожі музею, нікуди не виїздив із міста, а зберігав дорожці наукові матеріали, щоби повністю передати їх наступному поколінню. Я пережив усі страхоття бандитизму махновщини, не раз мені погрожували розстрілом, а я все-таки залишався оберігати свій музей" – писав Д.І.Яворницький у листі до Наркомату освіти УРСР¹⁸.

Музейну діяльність історик успішно поєднував із викладацькою – його було обрано професором Катеринославського університету (пізніше – інституту народної освіти), на кафедрі історії місцевого краю й Запоріжжя. У 1923–1924 рр. він одночасно завідував Катеринославським губернським архівним управлінням, постійно виступав із лекціями.

У час, коли почалося спорудження Дніпрогесу в Державному видавництві України виникла ідея видати ґрунтовну працю про місцевості, які назавжди зникнуть під хвилями штучного водосховища. Держвидав звернувся до видатного знавця Запоріжжя академіка Д.І.Яворницького з проханням скласти альбом Дніпрових порогів із історичною розвідкою про цю територію. Дмитро Іванович неодноразово долав бурхливі пороги на човні, кілька разів ламав собі руки, але знову й знову вирушав у ризиковане плавання. Д.І.Яворницький керував Дніпропетровською археологічною експедицією, що мала на меті врятувати від затоплення цінні реліквії запорізького козацтва, Київської Русі, античного світу й найдавніших періодів історії людства. Лише протягом 1927–1929 рр. було зареєстровано 36936 речей із розкопок, списано понад сотню щоденників, зроблено більше тисячі світлин. Наслідком цієї самовідданої праці стало видання в Харкові 1928 р. щедро ілюстрованого географічно-історичного нарису Д.І.Яворницького "Дніпрові пороги", який є видатним досягненням української краєзнавчої літератури.

У цей час (1929 р.) Д.І.Яворницький був обраний академіком АН України, членом-кореспондентом якої був з 1924 р. "Я тепер маю всі звання вченої людини, аж до обрання академіком. Але на греця воно мені все те? Краще мені було б, якби я був чабаном, дідом на баштані або ж на пасіці, аби б тільки надо мною не було стелі й був би я веселий... Я живий, але тільки тілом, а не духом. А як я працював для своєї дорогої України", – писав він І.Ю.Рєпіну 3 жовтня 1925 р.¹⁹

Настали 1930-ті рр.: закривалися видавництва й журнали, обмежувалось і спотворювалось вивчення історії України, твори академіка не публікувалися, наукові установи, які він очолював, були ліквідовані, у "справі СВУ" були заарештовані найближчі співробітники.

"27 августа 1933 г. была напечатана в газете "Зоря" статья А.Горба под заголовком "Кубло націоналістичної контрреволюційної пропаганди (Про роботу історико-археологічного музею)", в которой я обвинялся в целом ряде тяжких преступлений: национализме, буржуазной идеологии, в сосредоточивании в музее классово-враждебного элемента и др. ... 27 сентября 1933 г. явились ко мне в дом трое представителей от местного Наробраза и двое от Р.К. милиции и объявили мне,

что с 28 августа я уволен из музея приказом т. Затонского, и начали переписывать, а потом и забрали вещи "музейного характера", не только действительно принадлежащие музею..., но и некоторые лично мне с давних времён принадлежащие вещи...", – писав Д.І.Яворницький у петиції до обласних партійних органів із приводу незаконного й несправедливого звільнення з роботи в музеї²⁰.

Його, який віддав музеєві понад сорок років свого життя, "вичистили з музею як контру". "Коли більшовики вигнали Дмитра Івановича з музею, він казав мені: "Чому нас не пускають у Грецію, був би я в афінському музеї. Ну, хоча б сторожем, але в музеї! Я колись добре знав грецьку й латину. В університеті, на екзамені перекладав одразу, мав завжди "5", – згадувала дружина Дмитра Івановича С.Д.Яворницька²¹.

"Після того, як Дмитрові Івановичу довелося залишити музей, він дуже журився: не спав, нудьгував, уболівав за своїм дітищем. Якось пізнього вечора вчений навідався до музею – провідати сторожа, діда М.Білого. Ішов не з порожніми руками: приніс йому вечерю. Вони довго сиділи біля музею, згадували колишні роки, події, розмовляли, як рівний із рівним. І ось тут, сидячи на лавочці, Д.Яворницький поділився з дідусем Михайлом заповітним: "Ось що, Михайле, я хотів тобі сказати, – присунувся вчений до сторожа. – Чую, полишають сили, слабну, уже близько смерть. Ох, роки, роки, що ви творите! Так ти, Михайле, запам'ятай моє прохання: як помру, так отут мене, коло музею, на Дикому Полі поховайте. Посадіть біля могили два явори, а на плиті зробіть напис "Тут лежить Яворницький"! От і все. Не забудеш?!".

Так, у 88-річному віці Дмитро Іванович став вигнанцем на своїй рідній землі. Що робити? Спершу він подумав: "Якщо мене переслідують, зневажають, виганяють із музею, то, мабуть, я тут зайвий! Згадав лист від князя Львова, який радив йому кинути все та тікати за кордон. Як це – тікати?! Від кого тікати? Від своїх запорожців, від козацької вольності, від свого куреня? Е, ні! Який же я тоді історик прославленого Запоріжжя? А що скажуть мої нащадки, мої сучасники, які звали мене "запорізьким батьком"? Отакий, скажуть, наш батько, зрікся своїх синів, своїх лицарів і чимдуж гайнув за кордон! Знаю, не один у скрутний час опинився на чужині, а потім слізьми заливався. Он мін побратим Репін кинув свою землю, перейшов до Фінляндії, а потім стужився за Батьківщиною: пензель із рук випадав, отак і не завершив картину "Запорізький гопак". А чому? Чужа земля, на ній про запоріжців нічого не створиш! Так от, лишуся тут, у своєму курені, аж до самої смерті. Усе знесу, усе переживу, усе перетерплю, а землю козацьку не покину. Вірю, настане кращий час, правда все-таки візьме гору!"²². І він не помилився – правда прийшла, хоча й пізно, по його смерті.

* * *

У похилому віці, тяжко хворий учений залишився без моральної підтримки, без учнів, однодумців, без улюбленої праці. Його школу було фактично розгромлено. Не здійснилася при житті і його мрія про новий корпус історико-археологічного музею. Байдужість призначеної зверху адміністрації призвела до того, що будівлю передали зв'язківцям, які розмістили тут свою контору. Основним місцем його роботи став власний будинок у нагірній частині міста (зараз майдан Шевченка, 5).

В останні роки життя Д.І.Яворницький напружено збирав та впорядковував багатющий народознавчий матеріал – фольклорний, етнографічний і лексичний. Ще 1920 р. в Катеринославі вийшов I том його "Словника української мови" (а всього він зібрав 55 тис. слів). Цю титанічну роботу обірвала смерть 5 серпня 1940 р.

Ім'я академіка тривалий час було фактично забуте в українській науці. У наш час твори Д.І.Яворницького поступово приходять до читача. Так, у Львові й

Києві перевидано "Історію запорізького козацтва", у часописі "Донбас" та в дніпропетровському видавництві "Промінь" з'явилася ілюстрація про легендарного козацького ватажка І.Сірка. З листопада 1988 р. в Дніпропетровську врочисто відкрито меморіальний будинок-музей академіка.

1989 р. президія АН УРСР, "ураховуючи велике наукове та культурне значення багатой і різнобічної творчої спадщини академіка АН УРСР Д.І.Яворницького", ухвалила видати вибрані праці у 20-ти томах. Сьогодні це видання починає виходити у світ.

Де ті імперії з їхніми ярликами ("українофіл", "мазепинець", "сепаратист", "український буржуазний націоналіст")? Їх немає. А подвижник науки, про якого ми й у ХХІ ст. можемо справедливо говорити "працею звеличений", залишився нескореним!

І сьогодні "ліхтарі", засвічені Д.І.Яворницьким, як відзначає сучасна дослідниця С.В.Абросимова²³, освітлюють шлях тим, хто продовжує його традиції, примножує наукове та духовне надбання українського народу, а творча спадщина академіка успішно працює на пробудження історичної пам'яті українців.

¹ Олійник-Шубравська М. Рання наукова діяльність Д.І.Яворницького та його перша історико-народознавча монографія про Запорозжя // *Яворницький Д.* Запорозжя. – К., 1995. – С. 5.

² Вступна лекція Д.Яворницького про значення українського козацтва // УІЖ. – 1968. – №7. – С. 118–127.

³ *Яворницький Д.* Запорозжці перед судом історії. Історичний нарис // НБУ ім. В.Вернадського. Інститут рукопису. – Ф. 1. – №22031. – С. 3.

⁴ *Еварницький Д.* История запорожских козаков. – М., 1900. – Т. 1. – С. 5.

⁵ Указ. соч. – Т. 2. – С. 178.

⁶ Там же.

⁷ Там же. – Т. 2. – С. 179.

⁸ *Рильський М.* Запорозький характерник // *Шаповал І.* В пошуках скарбів. – К., 1963. – С. 3.

⁹ 50 листів Д.Яворницького до Я.Новицького // *Наука і суспільство.* – 1988. – №11. – С. 49.

¹⁰ *Авчинников А.* Профессор Дмитрий Иванович Эварницкий: К 30-летию литературно-ученой деятельности. – Екатеринбург, 1914. – С. 15–16.

¹¹ Лист Д.Яворницького до Г.Маркевича від 4 жовтня 1884 р. // *Радянське літературознавство.* – 1963. – №6. – С. 106.

¹² *Еварницький Д.* По следам запорожцев. – СПб., 1898. – С. 1.

¹³ *Шаповал І.* Репін і Яворницький // *Київська старовина.* – 1994. – №5. – С. 53–57.

¹⁴ 50 листів Д.Яворницького до Я.Новицького. – С. 51.

¹⁵ *Олійник-Шубравська М.* Вказ. праця. – С. 19.

¹⁶ *Ситник А.* Слово про „Запорозького Характерника” (Д.І.Яворницький) // *Репресоване краєзнавство (20–30-і роки).* – К., 1991. – С. 155.

¹⁷ 50 листів Д.Яворницького до Я.Новицького. – С. 52.

¹⁸ *Шаповал І.* Заповіт // *Київська старовина.* – 1996. – №1. – С. 41.

¹⁹ *Його ж.* Репін і Яворницький // Там само. – 1994. – №5. – С. 57.

²⁰ *Скупейко Л.* Художня проза Д.І.Яворницького // Там само. – 1996. – №1. – С. 20.

²¹ Спогади дружини Д.Яворницького // Там само. – 1996. – №1. – С. 44.

²² *Шаповал І.* Репін і Яворницький // Там само. – 1994. – №5. – С. 57.

²³ *Абросимова С.В.* Енциклопедист козащини // УІЖ. – 2005. – №4. – С. 40.

The article on the basis of a wide factual material reviews main milestones of life and work of outstanding scientist D.I.Javornyts'kyi, highlights the brightest patterns of his personality as the patriot of Ukraine, tireless scientist.